

EXORDIUM

UNIT 9

LITURGIE

Cisterciënzerliturgie

Een trouwe naleving van de Regel van Sint-Benedictus vraagt dat "niets gesteld wordt boven het Werk Gods". Deze unit onderzoekt de liturgische principes en praktijken van de eerste Cisterciënzers en nodigt ons uit na te denken hoe hun waarden nu uitgedrukt worden in de dagelijkse liturgie van eigentijdse gemeenschappen.

Doelstellingen

- a) Eenvoud en soberheid herkennen als keurmerk van de Cisterciënzerliturgie.
- b) De buitengewone inspanningen waarderen die de eerste Cisterciënzers investeerden in het aanpassen van de liturgie, overeenkomstig de principes van de hervorming.
- c) De factoren begrijpen die betrokken waren in de liturgische hervorming van 1147.

CISTERCIENZERLITURGIE

Bijna een vierde van de monastieke dag is bestemd voor de verering van God. De dynamische interactie tussen liturgie en leven veronderstelt dat er harmonie en continuïteit moet zijn tussen datgene wat in de kerk en wat daarbuiten gebeurt. Consistentie en gezond verstand vereisten dat de drijvende principes van de Cisterciënzerhervorming eveneens een concrete neerslag vonden op dit terrein. Daarom besteedden de Stichters bewust aandacht, de liturgie in overeenstemming te brengen met hun gestelde idealen van authenticiteit en eenvoud. Dit wordt duidelijk vermeld in de oorspronkelijke lijst van *instituta* :

Zo gingen zij voort met de rechtlijnigheid van de regel door te trekken doorheen heel hun leven, tot zij zowel in de liturgische als in de andere observanties adequaat gelijkvormig waren aan de regelvoorschriften.(EP 15,3)

1. De stamboom van de Cisterciënzerliturgie

De cisterciënzerliturgie is niet Oosters, maar Westers en Latijns. Ze behoort tot de "monastieke" liturgie, als onderscheiden van de liturgie in kathedralen of bij reguliere kanunniken, hoewel dat onderscheid vervaagd was. Sint-Benedictus heeft vrij geput uit de gebruiken van de Romeinse basilieken en de daaropvolgende eeuwen getuigden van een zekere mate van wederzijdse beïnvloeding. Ondanks deze bijzonderheden is het cisterciënzergebruik nochtans in het algemeen best te begrijpen in de context van de voornaamste liturgische praktijk bij de zwarte monniken. Het meest opvallende verschil is dat de liturgie werd ingekort om de mogelijkheid te hebben meer uren te werken, met een evenwichtiger, dagelijks uurrooster.

Chrysogonus Waddell spoort de afkomst van de cisterciënzerliturgie op vanuit Marmoutier naar Montier-la-Celle (misschien met enige invloed van het vroege Cluny), naar Molesme. Uit Molesme behielden de Stichters het *Kalendarium*, het lectionarium voor de Vigiliën (maar gezuiverd), het systeem van de Collecten en het *Evangeliarium*. De antifonen van het Magnificat en Benedictus komen uit deze traditie en niet uit Metz. Het cisterciënzergebruik is niet zoals de cluniacenser feriale ritus. Onnodig te vermelden dat Cluny's toegevoegd psalmgezag niet verdergezet werd. Dit was de traditie die men kende in Molesme en naar het Nieuwe Klooster meegebracht werd. Het was de basis waarop verschillende opeenvolgende aanpassingen werden ingevoerd.

2. De eerste liturgische hervorming

Van zodra de stichters vertrouwd waren met hun nieuwe, ruwe levensstijl, was hun eerste prioriteit de liturgie in overeenstemming te brengen met de voorschriften van de Regel, overeenkomstig de principes van de hervorming. Voor de eerste cisterciënzers betekende dit een liturgie, gekenmerkt door soberheid en eenvoud. De *instituta*, die uitgegeven

werden na de dood van Albericus maken dit principe duidelijker. Niets in Gods huis mocht pronkerig of overbodig zijn; de armoede moest ook in de liturgie in praktijk gebracht worden.

Zij bepaalden daarom dat zij geen gouden noch zilveren kruisbeelden zouden behouden, doch enkel houten beschilderde, ook geen kandelaars tenzij één uit ijzer, geen wierookvaten tenzij van koper of van ijzer, kazuifels enkel uit bombazijnen stof of uit lijnwaad en zonder versiersels, goud, noch zilver, alben en amicten enkel uit lijnwaad en eveneens zonder versiersels, goud, noch zilver. Ja, alle versiersels en ook koorkappen, dalmatieken en tunieken werden volledig afgeschaft. Maar de kelken mochten uit zilver vervaardigd zijn, niet uit goud, zo mogelijk verguld; hetzelfde voor de fistula die uit zilver en zo mogelijk verguld moest zijn. Zij behielden alleen wollen stolen en manipels, zonder goud- of zilverbelegging. Zij schreven duidelijk voor dat de altaardwalen uit lijnwaad moesten zijn gemaakt, zonder beschildering, de wijnampullen zonder goud noch zilver. (EP 17,6-8)

Dezelfde bepaling wordt herhaald in de *Capitula*, verbonden aan het *Exordium Cistercii-Summa Carta Caritatis* :

XXV Wat we mogen en niet mogen hebben inzake goud, edelstenen en zijde : Altaarlinnen en liturgische gewaden, behalve stool en manipel moeten zonder zijde zijn gemaakt. De kazuifel moet van één kleur zijn. Elke versiering, vaatwerk en huishoudelijk gereedschap van het klooster moet zonder goud of zilver of edelstenen zijn gemaakt, behalve de kelk en het communieriet; deze twee dingen mogen van verguld zilver zijn, maar nooit van massief goud.

XXVI Over beeldhouwwerk, schilderijen en houten kruisen : We mogen geen beeldhouwwerk om het even waar hebben. We mogen schilderijen hebben, maar alleen op kruisen en deze mogen enkel van hout zijn gemaakt.

De eerste verzameling van de zogenoemde "Statuten van 1134" herneemt het thema van de liturgische soberheid en herbevestigt sommige bepalingen.

- ~~verbod op kostbare gewaden, Capitulum XXV hernemend (supra) - § 10,~~
- ~~verbod op goud of zilveren sloten op boeken en op (zijden) boekomslagen - § 13,~~
- ~~beelden en schilderijen zijn niet enkel verboden in de kerk, maar ook op de werkplaatsen "want terwijl monniken hieraan aandacht schenken wordt de zinvolheid van een goede meditatie en de ernst van de religieuze discipline verwaarloosd" - § 20,~~
- ~~de initialen in manuscripten mogen slechts uit één kleur bestaan en niet geschilderd zijn : de ramen moeten wit zijn en zonder kruisen of afbeeldingen - § 80.~~

Zie Appendix 1 voor andere Statuten van de Generale Kapittels van de twaalfde eeuw.

De stichters erkenden dat de stijl van de liturgie bepalend is voor de communautaire

spiritualiteit en waren daarom vast besloten de geest van de vernieuwing voortdurend te versterken door een gemeenschappelijke liturgie. Er werd vereist voor alle kloosters "dat gewoonten en zangwijzen, en dat alle boeken nodig voor dag- en nachtgetijden en voor de missen, bij hen dezelfde zijn als in het Nieuwe klooster" (CC 3,2). De uniformiteit in liturgische teksten, waar de *Carta Caritatis* en de daaropvolgende Generale Kapittels op aandrongen, lijkt voldoende nagevolgd te zijn om een traditie inzake liturgische gebruiken uitgebouwd te hebben die men "Cisterciënzer" kan noemen.

3. Het voortdurend nastreven van 'Authenticiteit'

Na de terugkeer van Robertus naar Molesme was de eerste taak die toegewezen werd aan het opkomend scriptorium van Cîteaux, het kopiëren van de liturgische boeken (EP 7,11). Overeenkomstig de gezamenlijke ijver van de Stichters voor nauwgezetheid - zoals bewezen door Albericus' brief over de schrijfwijze en Stefanus' herziening van de Vulgaat - werden 'authentieke' liturgische teksten gezocht.

- a) Bronnen voor het Antifonarium en *Graduale* werden gezocht in Metz, waar men er zich op beriep de ware 'Gregoriaanse' traditie te vertegenwoordigen.
 - De eerder Germaanse manier van zingen leek ongevoelig voor toonhoogte en ritme in vergelijking met die dichter bij het Franse binnenland. (Bernardus beschrijft het als "bedorven, nogal slecht gestructureerd en weinig waardering verdienend"). Het systeem van muzikale notatie was zo ouderwets dat het uiteindelijk verworpen moest worden als onbruikbaar.

- b) Om het gebruik dat blijkbaar aangegeven werd in de RB na te volgen, werden de hymnen beperkt tot deze, door Ambrosius gecomponeerd, *ambrosianum*, en zo werden prototypes gezocht in Milaan. Dit waren 34 teksten en 19 melodieën, waarvan 15 plaatselijk onbekend waren. Stefanus introduceerde het eerste Hymnarium in 1108-1112 met een *Monitum*. De tekst hiervan werd vertaald in Unit 2.
 - Dit hymnarium was uiterst problematisch omdat het gebaseerd was op een fanatieke en enge interpretatie van de tekst van de RB. Het aantal en de verscheidenheid aan hymnen was serieus ingeperkt. *Aeternae rerum conditor* werd elke dag van het jaar tijdens de Vigiliën gezongen. Dergelijk rigorisme betekende het terzijde laten van traditioneel gekende favoriete hymnen, zoals *Vexilla regis*, *Ave maris stella* en *Conditor alme siderum*. Het Latijn van de hymnen was moeilijk. Veel lijnen waren hypometrisch of hypermetrisch (te weinig of teveel woorden volgens de muziek) en verstoorde zo de vlotte cadans van het normale zingen.

- c) In 1130-1132 introduceerde Stefanus een nieuw *Breviarium* dat o.a. de cyclus van lezing voor de Vigiliën bevatte.
- d) Ergens na 1134, toen Stefanus van het toneel verdwenen was, werden bepalingen voor een liturgische vernieuwing opgesteld, die mogelijkheid boden sommige van de meest in het oog springende onvolkomenheden bij te werken.
 - In Brief 10 somt Peter Abelard de 'nieuwigheden' op van de cisterciënzerliturgie : de smeekgebeden voor de heiligen werden weggelaten, beperking in processies voor Maria Lichtmis en Palmzondag (Hemelvaart werd toegevoegd in 1151), halleluja werd gezongen tijdens Septuagesima overeenkomstig de RB maar niet als courant gebruik, weglating van het Apostolisch Credo bij de Primen en Completen, doxologieën werden toegevoegd aan responsories en een speciaal officie voor het *triduum sacrum*.
- e) Ergens vóór 1147 werd een tweede hymnarium gemaakt onder de auspiciën van Bernardus, uit 'bekommernis voor theologische precisie en literaire harmonie'. Alle Milanese hymnen werden weerhouden hoewel sommige verbeterd werden op basis van alternatieve lezingen. De langere hymnen werden verdeeld en 18 nieuwe hymnen (geselecteerd uit degene die voordien verwijderd werden uit het hymnarium van Molesme plus *Summa largitor praemii*) werden toegevoegd voor de Kleine uren en Completen, waar een *ambrosianum* niet voorgeschreven was. Sommige melodieën werden herschreven, zeven nieuwe melodieën werden geïntroduceerd. Deze 'Cisterciënzer' melodieën vertonen een zekere lyrische weelderigheid en verhouden zich goed tot de tekst.
- f) Tussen 1142-1147 werd werk gemaakt van een verbetering van het Antifonarium en *Graduale*. Bernardus werd bijgestaan door abt Guy van Cherieu en Richard van Vauclair die later abt werd van Fountains. Zij zorgden voor de Eerste Vespers. Een volledig officie voor evangelisten werd ingevoerd, een eigen officie voor Maria Magdalena en Mariale gezangen werden gemodelleerd naar het Hooglied. Bernardus schreef een proloog voor het herziene antifonarium (vertaald in CF 1, pp. 161-162) en er was ook een gedetailleerd voorwoord dat de redenen voor de veranderingen opgaf.
- g) Er was een kleine hervorming van het hymnarium in 1180-1182.

Perfecte overeenstemming met de voorschriften van de Regel werd niet bereikt - en ogenschijnlijk evenmin gezocht. Sommige afwijkingen, geërfd van de Zwarte Monniken, bleven bestaan.

Het bijna-dagelijkse **Dodeno**fficie lijkt ingesteld te zijn door St. Engelbert in 800-801 en was gekend door de Synode van Aken. Het was wijd verspreid in kloosters, inclusief in die van de Cluniacenzertaditie. In een periode van enerzijds onzekerheid omtrent onze

redding en anderzijds evolutie in de leer omtrent de loutering, werd het **Dodenofficie** niet onderbroken door de Cisterciënzers. Ongetwijfeld was het voortdurend opdragen van substantiële beden voor de overledenen een erg aantrekkelijk aanbod voor potentiële weldoeners die, rijk als ze waren, wellicht de noodzaak inzagen van een zekere levensverzekering.

Het Romeinse Dodenofficie (Vespers, Vigiliën en Lauden) werd door de Cisterciënzers gereciteerd aansluitend bij het Getijdengebed : in de winter na de Vespers en Vigiliën en 's zomers na de Vespers en Lauden. Een *Requiem aeternam* verving het *Gloria* op het eind van elke psalm. De zieken werden hiervan ontslagen.

Anderzijds was een derde van het dagelijks officie een product van devotie. Het **Kleine Officie van O.L.Vrouw** (toegevoegd aan het canonicke officie en het Dodenofficie) werd ingesteld in 1095 door de vroegere Cluniacener, Paus Urbanus II, om te bidden voor het succes van de eerste Kruisvaart. Oorspronkelijk volgden de Cisterciënzers dit gebruik niet. Het reciteren ervan in het koor was uitdrukkelijk verboden (EM 1.34.5; p. 95), hoewel het privaat gedaan werd. Het was pas in 1185 dat het Generaal Kapittel het toevoegde aan het dagelijks gebed (Statuut 28).

4. De bekommernis voor de kwaliteit van de viering

Dat de kwaliteit van de liturgie belangrijk was voor de eerste Cisterciënzers kan men uit het volgende afleiden.

- a) Het feit dat liturgische kwesties opgenomen waren op de agenda van de hervorming en het bestaan van een gedetailleerde regeling die de viering bepaalt, culminerend in de omvangrijke rubrieken van *Ecclesiastica Officia*.
- b) De reeksen liturgische sermoenen die de voortgang van het liturgisch jaar markeren terwijl ze de teksten van de liturgie gebruiken voor meditatie en hierbij beïnvloed zijn door de 'hoor'Bijbel van de liturgische viering. In het geval van Geertrui van Helfta weet men ook met zekerheid dat ze studeerde en reflecteerde over de liturgische teksten, zelfs over die van rituelen die niet gevierd worden in het klooster (bv. de Bisschopswijding).
- c) Er zijn diverse teksten bedoeld om de kwaliteit van de deelname aan het psalmgezag te verbeteren : Bernardus' SC 47,8; Arnolf van Bohéries' *Spiegel van Monniken* 2; Stefanus van Sawley's *Over het Reciteren van het Goddelijk Officie*; Guerric van Igny's *Sermoen* 38,4 en het *Sermoen Om de devotie tijdens het psalmgezag op te wekken*. Het *Exordium Magnum* bevat een hoofdstuk, getiteld : "Over het gevaar van de verwaarlozing van het psalmgezag" (Dist. 5 C. 16)

- d) Het bestaan van een twaalfde eeuwse commentaar op het hymnarium : *Explanatio super hymnos quibus utitur ordo cisterciensis* (1175-1200). Dit was waarschijnlijk bedoeld voor novicen of voor hen voor wie de betekenis van de hymnen niet onmiddellijk duidelijk was.
- e) Er zijn verschillende verhandelingen over de Eucharistie, o.a. die van Willem van St.Thierry, Isaac van Stella en Boudewijn van Ford.
- f) Het liturgisch karakter van de spiritualiteit van Geertrui van Helfta wordt algemeen gewaardeerd. Men heeft opgemerkt dat de Eucharistie sterker naar voren komt in de spiritualiteit van de *monialen* van de dertiende dan bij de monniken van de twaalfde eeuw. Dit kan gedeeltelijk toe te schrijven zijn aan de toename van de Eucharistische devotie, maar het kan ook dat de zusters, die meer passief zijn tijdens de mis, de kans hadden algeheleer op te gaan in het mysterie in plaats van bezorgd te zijn om rubrieken en praktische kwesties. Hetzelfde kan ook gelden voor de *lekenbroeders*. De groeiende invloed van de scholastieke theologie (minder sterk bij de lekenbroeders en bij de zusters) kan ook een proces ingezet hebben van verminderde devotie voor de liturgie bij de monniken.

5. Principes van de Tweede Hervorming

Omwille van de wijd verspreide misnoegdheid met de resultaten van de zang'hervormingen' tijdens het beleid van Stefanus, werd een inspanning tot verbetering aangevat na zijn dood. Aangezien het grootste deel van het officie van buiten gezongen werd, brachten de veranderingen noodzakelijkerwijs een pijnlijke overgang mee. De vroegere gezangen vond men zo slecht dat dit opwoog tegen de ongemakken van verandering. Het probleem werd nog groter toen het grote aantal cultureel en muzikaal geletterde intredes de overhand begon te krijgen op de landelijke. Het volgende citaat komt uit Sint-Bernardus' Proloog tot het herziene *Antifonarium* of boek van antifonen. (Zie CF 1, p. 161-162).

Bernardus, nederig abt van Clairvaux, aan allen die dit antifonarium overschrijven of eruit zingen.¹

Tussen de verschillende pogingen waarin onze vaders, de stichters van de Cisterciënzerorde, probeerden uit te blinken was er één waaraan ze de meest scrupuleuze en ijverige aandacht schonken : dat ze in de goddelijke lofprijzing dit gezang zouden gebruiken wat ze als meest authentiek beschouwden. Hiertoe stuurden ze verschillende mannen uit om het Antifonarium van de Kathedraal van Metz over te schrijven en mee te brengen, aangezien hiervan gezegd werd dat het 'Gregoriaans' was. Ze troffen echter zaken aan die erg verschillend waren van wat ze gehoord hadden. Toen ze dit onderzochten, waren ze ontgoocheld omdat het, in verhou-

¹ Het feit dat hij zijn eigen naam als eerste plaatst, wijst erop dat dit een officiële en geen persoonlijke brief is.

ding tot zowel muziek en tekst, bedorven was, erg pover gestructureerd en verachtenswaardig in bijna alle aspecten. Niettemin gebruikten ze het verder, omdat ze ermee begonnen waren en dit werd weerhouden tot in onze tijd.

Aangezien onze broeders abten van de Orde het uiteindelijk niet langer uithielden en beslisten dat het moest herzien en verbeterd worden, werd deze taak toegewezen aan mijn supervisie. Van mijnentwege riep ik enkele van deze broeders op, die beter onderlegd en ervaren bleken in de theorie en praktijk van het zingen. Samen hebben we uiteindelijk vanuit vele en diverse bronnen een nieuw Antifonarium samengesteld, het hierbijgevoegde deel. Naar wij geloven is het onberispelijk zowel wat muziek als tekst betreft. En iedereen die eruit zingt en enige kennis heeft van de zang, zal hetzelfde getuigen.

De Proloog wordt gevolgd door een verhandeling over de zang, door de eerste woorden gekend als *Cantum quem Cisterciensis*. Het eerste deel werd waarschijnlijk geschreven door Guy, abt van Cherlieu; het tweede deel door Guy van Eu, een monnik van Clairvaux en later van Longpont, of door Richard van Vauclair. Het is opgenomen in PL 182, 1121-1132.

Hoewel de zang die in de kerken van de Cisterciënzerorde gewoonlijk gezongen wordt, gedegradeerd is door grove en talrijke afwijkingen, verleende de autoriteit van hen die er reeds lang in koor gebruik van maken toch het stempel van goedkeuring. Het is alles bijeen nochtans ongepast dat dezelfde personen die zichzelf ertoe aangezet hadden te leven volgens de regel, tegen de regel zouden ingaan bij het zingen van Gods lof. Bijgevolg zult u, met hun goedkeuren, de zang verbeterd vinden, in die zin

- door het verwijderen van de hinderlijke onzuiverheid van fouten, en
- door het verwerpen van ongeoorloofde vrijheden, ingevoerd door onervaren handen. Nu wordt de zang gesteund door de zuivere waarheid van de regels. Hij past doeleinden van zowel notaties als zingen beter dan de zang van anderen, terwijl hij ooit minder was dan deze.

Het is terecht gepast dat zij die streven naar de waarheid van de regel (*qui tenent regulae veritatem*) de uitzonderingen, toegestaan door anderen, opzij zetten en zich houden aan correcte principes van zingen. Ze zouden de vrijheden moeten verwerpen van hen die, door meer aandacht te besteden aan namaak dan aan de natuurlijke vorm van de zang, dingen splitsen die samen horen en elementen verbinden die tegengesteld zijn. Door zo alles in verwarring te brengen,

- beginnen en eindigen ze de zang,
- maken hem hoger of lager,
- vormen en structuren ze de melodie

net zoals ze willen en niet naargelang het toegelaten is.

De hervorming was stevig gegrond, gebruik makend van werk dat gedaan was in Reims, Beauvais, Amiens en Soissons. Vier leidende principes worden geciteerd, alle in verband met het ideaal van de eenvoud, gemak van uitvoering, in samenhang met de 'natuur' en de capaciteit van de zang bij te dragen tot de gebedssfeer van de liturgie :

- a) *Modale eenheid van Gezongen Melodieën* : de melodieën werden zo aangepast dat de beperkingen, eigen aan iedere modus, in het bijzonder betreffende de eindnoten, gerespecteerd werden. De vermenging van modi binnen één stuk leidde tot onnatuurlijke bastaardgezangen (*degeneres et non legitimi*) die de uitvoering bemoeilijkten. De hervormers brachten alle antifonen systematisch terug in overeenstemming met de theoretische normen.

De geest van de Tweede Hervorming

We geloven dat hun esthetisch gevoel verschilde van dat van vorige eeuwen. Zij waren daarenboven hervormers op alle vlak. In alles (monastiek leven, observantie van de RB, liturgie, etc.) verlangden ze eerlijkheid, oprechtheid en logica. Ze vermeden energiek overal alles wat hen als overbodig, te verfijnd of onzeker leek. Ze verzaakten plichtsbewust aan de overdreven ingewikkelde nuances van een traditie over wier authenticiteit ze ernstige twijfels hadden.

S. Marosszéki, p. 61

- b) *Inperking van de omvang van de Melodieën* : om meer subtiliteit in de melodie te bekomen. De omvang werd beperkt tot tien noten (de decachord - op gezag van het Psalterium) omwille van praktische redenen zowel voor het zingen als voor het schrijven zodat extra lijnen niet nodig waren. Men mikte vooral op de responsories en graduales die "zo hoog als de hemel stegen en zo laag als de afgrond daalden" door authentieke en plagiale uitdrukkingen in de modus te vermengen. Een dergelijke compenetratie werd beschouwd als een belediging van de natuur. Het effect werd bereikt door de zwevende noten terug te brengen tot binnen de omvang van de decachord, door transpositie of door eenvoudigweg de melodie te veranderen.
- c) *Uitsluiting van si-mol uit Zangnotaties* : zodat de modale eenheid en de tonale structuur behouden bleven. Dit werd gewoonlijk bereikt door transpositie. Er zijn weinig uitzonderingen op deze regel in twaalfde eeuwse Cisterciënzermanuscripten. Nochtans is een terugkeer naar de vroegere praktijk zichtbaar in de dertiende eeuw.
- d) *Eliminatie van woordelijke en muzikale herhalingen* : Deze vereenvoudiging werd beschouwd als een tegengif tegen het bederf van de tijd van de zuiverheid van de gregoriaanse zang. "Al die gezangen die niet correct gezongen worden maar tegengesteld zijn aan regel en orde (*irregulariter et inordinate*) moeten verwijderd worden." Dit hield het opheffen in van woordelijke herhalingen met hun melodieën, het inkorten van lange vocalisaties en andere vereenvoudigingen.

De hervormers zagen zichzelf, door hun ijver voor trouw aan de regels van de muziek, als voortzetters van het werk van de Stichters. "Aangezien 'muziek de wetenschap is van het correcte zingen', worden al deze gezangen die niet correct gezongen worden maar tegen de regels en principes van compositie ingaan, uitgesloten als 'muziek'." De zang die resulteerde was achtenswaardig (*honestus*) en prachtig, zonder evenwel minder sober en bescheiden te zijn. Daarenboven gaf het uitdrukking aan de vaste cisterciënzer-overtuiging dat de melodie ten dienste moet staan van de tekst. Hierover schreef Bernardus i.v.m. het officie dat hij componeerde voor St. Victor.

De betekenis van de woorden moet duidelijk zijn en ze moeten stralen van waarheid, spreken over rechtvaardigheid, nederigheid opwekken en gerechtigheid bewerken; ze moeten waarheid brengen in de geest van de toehoorders, devotie bij hun affecten, het Kruis voor hun ondeugden en discipline voor hun zintuigen. Indien er gezongen moet worden, moet de melodie ernstig zijn en niet lichtzinnig of eigenaardig. Het moet zoet zijn maar niet frivol; het moet zowel de oren strelen als het hart bewegen; het moet droevige harten opwekken en boze passies verzachten; het mag nooit de betekenis van de woorden verduisteren maar moet deze opvoeren. Niet weinig spiritueel voordeel gaat verloren wanneer geesten verstrooid zijn voor de betekenis van de woorden door de frivoliteit van de melodie, wanneer meer wordt uitgedrukt door de modulaties van de stem dan door de variaties van betekenis. (Ep 398)

Het primaatschap van de tekst is afkomstig van het respect voor het geïnspireerde woord. De muziek moet een middel zijn om de woorden van de psalmen dieper te laten doordringen in het hart van de zanger. Monniken en monialen moeten van hun kant opletten dat ze aandacht geven aan de tekst en hun gedachten niet laten afdwalen.

Ik zeg dat het psalmgezag moet uitgevoerd worden met een zuiver hart, om aan te duiden dat je tijdens het psalmgezag aan niet anders moet denken dan aan de psalm. Ik bedoel niet dat enkel ijdele en zinloze gedachten moeten vermeden worden. In die tijd en in die plaats moeten ook de noodzakelijke gedachten omtrent noodzakelijke communautaire aangelegenheden vermeden worden, die vaak de geest belasten van broeders die een officiële bediening hebben. Daarnaast betreft mijn advies zelfs het terzijde laten van die gedachten die komen van het wachten op de heilige Geest alvorens het psalmgezag begint; bijvoorbeeld wanneer je in de pandgang zit of een boek leest of luistert naar mijn conferentie, zoals je nu doet. Dit zijn gezonde gedachten, maar het is helemaal niet gezond erover na te denken tijdens het psalmgezag. Op zo'n ogenblik is de heilige Geest niet verheugd te ontvangen wat je aanbiedt tenzij het datgene is wat je verschuldigd bent, want je verwaarloost het verschuldigde te geven. (SC 4,8).

Enkel wanneer de tekst zichtbaar wordt doorheen de melodie, kunnen de aanwezigen die staat van radicale ontvankelijkheid verwerven waarin de vruchten van de liturgie overvloedigst bijeen verzameld worden. Indien de muziek of de uitvoering de aandacht trekken, dan blijft de geïnspireerde tekst verborgen en iets van vitaal belang is verloren.

6. De techniek van het zingen

Hierna volgt een vertaling van een kleine tekst die zich erop beroemt Bernardus' visie op het psalmgezag weer te geven : de *Institutio... Quomodo Cantare vel Psallere Debeamus*.

Onze eerbiedwaardige vader, zalige Bernardus, abt van Clairvaux, leerde de monniken deze manier van zingen, overtuigd dat dit aangenaam was aan God en de engelen. Dit is wat hij zei.

Laat ons de psalmodie niet te lang aanhouden, maar laat ons zingen met een volle toon en een krachtige stem. Laat ons tezamen de eerste en tweede helft van het vers intoneren en laat ons het tezamen beëindigen. Laat niemand tot de laatste noot aanhouden, maar die snel loslaten. Laat ons na het *metrum* (de mediant) een goede pauze maken. Niemand mag beginnen vóór de anderen of tot de laatste noot aanhouden. Laat ons tezamen zingen, tezamen pauzeren terwijl we luisteren (naar de anderen).

Om het even wie een antifoon, psalm, hymne, responsorie of halleluja inzet, laat hij slechts een of twee delen langgerekt (*tractim*) zeggen terwijl de anderen stil blijven; wanneer hij ophoudt, laat hen beginnen zonder te herhalen wat hij reeds gezegd heeft. Hetzelfde geldt wanneer de cantor de herhaling inzet van een antifoon, halleluja of responsorie. Dit moet overal onderhouden worden : niemand mag herhalen wat een ander gezegd heeft.

Wanneer we hymnen, halleluja's of responsories zingen, zouden we een kleine pauze moeten houden bij het einde, in het bijzonder op feestdagen.

In deze tekst worden verschillende aspecten van het zingen behandeld :

- a) **Tempo** : De snelheid van de zang varieerde naargelang de omstandigheden die beoordeeld werden door de koster (de gemeenschaps-tijd-opnemer (EO 115,10). Zo werd de zang bijvoorbeeld versneld op ogenblikken van bijzonder werk (GC 1175,22), op hoogfeesten wanneer er een preek in het kapittel zou volgen of om de broeders wakker te houden. Anderzijds vertraagde de priester en verlengde de intonatie van 'God, kom mij ter hulp' bij de nachtwake (EO 68,16). De les die hieruit kan getrokken worden, is dat de liturgie misschien zo aangepast moet worden dat ze vlot aansluit bij de werkelijke noden van het dagelijks leven.
- b) **Helemaal volle stemmen** : Bernardus schrijft hieromtrent aldus : "Ik maan jullie aan, lieve vrienden, altijd zuiver en krachtig aanwezig te zijn bij de lof Gods. Krachtig omdat jullie de Heer niet alleen met eerbied, maar ook met enthousiasme (*alacriter*) moeten dienen. Wees niet lui of slaperig. Geeuw niet. Spaar uw stemmen niet door de woorden halfweg af te breken of ze helemaal over te slaan. Zing niet met zwakke, kleine stemmen, stamelend als vrouwen of met een neusklank, maar zing als mannen, zoals het hoort, met geluid en gevoel de woorden van de heilige Geest vorm gevend (SC 47,8).

- c) **Eenheid** : De eenheid van het koor bewaren, houdt in dat we luisteren naar de anderen en de leiding van de cantors volgen.

In deze korte uiteenzetting noteren we eveneens de bezorgdheid, nodeloze herhaling te vermijden en de aanvaarding van het principe dat om grotere feesten te kenmerken, enige variatie in de zang mogelijk is.

7. De eucharistie

De eerste cisterciënzereeuw legde een grotere nadruk op de eucharistie en op de private missen om God grotere eer te bewijzen : *ad ampliacionem divini cultus*. Dit leidde onvermijdelijk tot de wijding van grote aantallen van tot dan toe lekenmonniken. Architecturale aanpassingen gingen samen met de verandering in mentaliteit toen meerdere kleinere altaren geplaatst werden voor de private missen en de monniken gewoonlijk meer dan één mis per dag bijwoonden. Oorspronkelijk was er geen communautaire mis tijdens de oogsttijd; later werd dit veranderd. Gewoonlijk werden de uithoven niet bewoond door priesters, en de lekenbroeders die daar verbleven moesten het stellen zonder eucharistie.

Het cisterciënzerritueel was redelijk gelijkaardig aan dat, op feriadagen gebruikt in Cluny. Misrubrieken staan in EO 53-54; gemeenschapshandelingen worden gedetailleerd in EO 56-58. Het veelvuldige ontvangen van de eucharistie was niet gebruikelijk. De broeders mochten communiceren zoals gespecificeerd werd in EO 66 : op Kerstmis en Pinksteren, tenzij de abt het hun verboden had; elke zondag indien mogelijk. Indien ze op zondag niet kunnen gaan, mogen ze tijdens de week gaan. Andere feesten werden toegevoegd naarmate de jaren voorbijgingen. De communie werd voorafgegaan door de vredeskus en **wederzijdse** bekentenis. De broeders ontvingen onder twee gedaanten : de hostie werd gegeven aan de rechterhoek van het altaar, dan ging de processie verder achter het altaar naar de linkerhoek waar de communie werd genomen met een rietje (tenzij slechts één of twee broeders zouden ontvangen, dan dronken zij rechtstreeks uit de kelk), achteraf werd een ablutie van wijn aangeboden door de koster.

8. Lekenbroeders en de liturgie

Het *Exordium Parvum* vermeldt uitdrukkelijk dat het beheren van uitgebreide domeinen door lekenbroeders essentieel was om de monniken het noodzakelijk inkomen te verschaffen, terwijl ze terzelfdertijd de vrijheid wilden bewaren om dag en nacht de voorschriften van de Regel te volgen (EP 15,9-13). Wat hun vroegere sociale status ook was, de lekenbroeders waren geen vrome leken maar geproteste religieuzen die leefden onder religieuze discipline. Terwijl de viering van het Opus Dei aan de monniken toekwam, was dit slechts mogelijk door de medewerking van de *conversi* die beschouwd werden als gelijke aandeelhouders van de spirituele goederen van de gemeenschap (EC-SCC 20). Aangezien de lekenbroeders gewoonlijk ongeletterd waren (Alan van Rijsel hierbij een nootore uitzondering) hadden ze een eenvoudige handleiding voor de Uren, maar de principes van gezamenlijk gebed en het heiligen van de tijd werden behouden : **"Laat hen hun gebeden verrichten tijdens de Vigiliën en tijdens de dagelijkse Uren, net zoals de**

monniken doen" (UC 1)².

De lekenbroeders stonden later op dan de monniken. In de winter stonden ze gewoonlijk op tegen het einde van de eerste nocturne, in de zomer (aangezien de nachten korter waren en ze geen siësta hadden) stonden ze pas op tegen de Lauden. Vigiliën, Lauden (en misschien ook de Priem) werden samen gereciteerd in de kerk, de andere Uren op de plaats van het werk. Aan hen die niet naar het koorgebied kwamen, was het verboden te spreken terwijl het Opus Dei gevierd werd (GC 1186, Statuut 15). Zij die in het klooster verbleven en niet in de uithoven, woonden de Completen bij in de kerk. In de kerk richtten ze zich naar de houding van het koor (UC 4). De handleiding voor hun gebed, wanneer het in groep gezegd werd (*ordo psallendi*), was als volgt. Hetzelfde inleidend vers als de monniken (*Deus in adiutorium, Domine labia mea aperies*), gevolgd door een reeks eenheden, samengesteld uit een stil *Pater Noster* en het *Gloria* dat hardop gezegd werd terwijl men boog. Voor de Vigiliën werd deze eenheid twintig keer gezegd (veertig keer op grotere feesten), bij de Lauden en de Vespers tien keer en voor de andere Uren vijf keer. Het officie werd besloten met *Kyrie Eleison*, het *Pater Noster* hardop gebeden met *Per Dominum nostrum Iesum Christum* erbij en dan *Benedicamus Domino*. Wanneer het niet in groep gezegd werd, werd het volledige officie alleen gebeden en in stilte.

Wanneer ook er twee Missen gecelebreerd werden, 'hoorden' de lekenbroeders de mis, tenzij de gehoorzaamheid hen elders riep. Ze ontvingen verschillende keer per jaar de communie (elf keer, later teruggebracht tot zeven; monniken communiceerden elke zondag, leken jaarlijks) (UC 5, EO 66,1). Zij die in de uithoven woonden, keerden - voor zover mogelijk - op zon- en feestdagen terug naar het klooster.

9. Onze lieve Vrouw in de liturgie

De traditie verderzettend vanuit Molesme "was het vastgesteld dat al onze *coenobia* gesticht werden ter ere van de Koningin van hemel en aarde" (EC-SCC 9,2). De miniatuur van de *Virga Jesse* in Hiëronymus' commentaar op Daniel, uit het scriptorium van Cîteaux in de vroege jaren 1120 bewijst deze devotie van de monniken. Naast de Mariale sfeer van Advent en Kersttijd, werden vier feesten van O.L.Vrouw gevierd als Sermo-feesten (Lichtmis, Aankondiging, Ten hemel opneming en Geboorte). De meeste grotere auteurs uit die tijd hebben literaire versies van preken ter gelegenheid van die feesten nagelaten. De statuten van de Generale Kapittels doorheen de twaalfde eeuw zorgden voor Mariale gedachtenissen voor de Lauden en de Vespers, de aanvulling van Mariale verzamelingen, de dagelijkse mis *de Beata*, de votiefmis op zaterdag en speciale ceremoniehoudingen die in het koor moesten aangenomen worden. Het *Salve Regina* werd in de twaalfde eeuw niet als dagelijks gezang gebruikt. Het werd gezongen tijdens processies in Cluny rond 1135 en het gebruik werd uitgebreid door Petrus Venerabilis in 1146 (Statuut 76). Het gebruik in de cisterciënzerorde werd geregeld door statuten van het Generaal Kapittel in 1218 en 1251. Beelden van de Zalige Maagd werden slechts veel later geplaatst in cisterciënzerkerken.

² *Usus Conversorum* : de bepalingen voor de lekenbroeders, parallel aan die van de monniken : *Ecclesiastica Officia*.

*Het kenmerkende onderscheid van de vroege cisterciënzerliturgie was een toepassing van de principes die werkzaam waren in de hervorming in haar geheel. Het was niet van die aard dat het de algemene aanvaarding van de Stichters van theologische en devotionele voorschriften en rubrieken omtrent liturgie, courant in de Latijnse Kerk overschaduwde. De stijl van de liturgie was één zaak, maar belangrijker en vaak onvermeld, was de rol die de liturgie speelde in het bereiken van het doel waarvoor iemand monnik werd : *communio met God en met de naaste*. De liturgie stond in dienst van het spiritueel leven.*

- met inbreng vanuit het vroege Cluny
Marmoutier

Montier-la-Celle

Molesme

CITEAUX

Hymnen
uit
Milaan

Antifonen
uit
Metz

Eerste Hervorming
1108-1112

Tweede Hervorming
1147

Exordium

Unit 9 : Liturgie

Appendix 1 : Statuten van de Generale Kapittels omtrent liturgische stijl

Hier volgen enkele statuten die wijzen op liturgische misbruiken; naargelang de tijd vorderde, werden die ernstiger en kwamen vaker voor.

- 1152,16 Abten worden verboden zijden koorkappen te dragen behalve bij hun eigen wijding (bij die gelegenheid was hij gekleed in albe en met koorkap - 1180,3);
- 1157,15 Kruisen moeten niet van goud zijn noch te groot zodat ze bij processies gemakkelijk kunnen gedragen worden - geen gouden of zilveren kruisen van opmerkenswaardige afmetingen;
- 1157,17 Zelfs wanneer een bisschop voorgaat, dragen de bedienaren geen koorkappen of dalmatieken;
- 1157,21 Klokken mogen ten hoogste 500 pond wegen, ze moeten afzonderlijk geluid worden en geen twee terzelfdertijd;
- 1159,3 Gekleurde ramen die reeds verboden werden (1134,80) moeten binnen de drie jaar verwijderd worden.
- 1182,11 Gekleurde ramen moeten binnen de twee jaar verwijderd worden. Indien dit niet gebeurt, moeten de abt, de prior en de cellerier elke vrijdag vasten op water en brood, totdat het gebeurd is.
- 1185,4 Een extra kruis met de relieken maar zonder kaarsen mag op de voornaamste hoogfeesten tijdens de Eucharistie op het altaar geplaatst worden.
- 1192,31 De abt van Clairvaux wordt gestraft omdat hij als Visitator faalde in het verhinderen van de oprichting van de weelderige en overdadige kerk van Vaucelles. Zo'n project ondernemen 'was slecht gedaan en tegen de eenvoud van de Orde'.
- 1195,33 Zijden koorkappen worden verboden. De vermelde *cappa oloserica* is een koorkap, integraal gemaakt uit zijde.
- 1196,17 De tapijten en kandelaars in het presbyterium van Froidmont, riekend naar ijdelheid, worden veroordeeld.
- 1199,5 Altaardwalen met versierde randen worden veroordeeld.

Exordium

Unit 9 : Liturgie

Vragen ter reflexie en voor dialoog

1. Hierna volgen 12 voorstellen van principes van cisterciënzerliturgie. Wat betekenen ze in de praktijk ? Herlees sommige van de oude teksten. Waren ze belangrijk voor de eerste cisterciënzers ? Hoe kunnen ze beter ingevoerd worden in uw gemeenschap ?

a) Eenvoudig, niet ingewikkeld	g) Participatie bevorderend
b) Gezaghebbend, geen lichtgewicht	h) Niet te moeilijk, toegankelijk
c) Voorrang gevend aan de tekst	i) Uitdrukking van goede theologie
d) Gekenmerkt door schoonheid en waardigheid	j) Stabiel of enigerlei uniform
e) Zorgvuldig uitgevoerd	k) Vreugdevol, lyrisch, uitbundig
f) In staat echte cisterciënzers te vormen	l) Vredevol en biddend

2. Denk na en geef commentaar op dit citaat :

"De opdracht is dan... in zo'n liturgie te voorzien als goed is voor de hele persoon, in de beste traditie, en het individu daarin geduldig onderrichten... De taak die wij hebben een patrimonium te bewaren en over te leveren zou ons waakzaam moeten maken in de ijver alles te weerhouden wat goed is, loyaal tegenover de goederen en door te geven aan dezen die na ons komen, niet enkel wat hen bevalt maar, in de beste betekenis, wat goed is voor hen, goed als menselijke wezens.

Matthew Kelty, OCSO, *Sermons in a Monastery*, p. 74

3. Vanuit Br. Chrysogonus' werk over de evolutie van het cisterciënzer-hymnarium als case-study, merken we op dat een te rigide toepassing van goede principes onder Stefanus leidde tot een onvolmaakte conclusie die anderen later moesten verbeteren. Welke moraal haalt u uit dit verhaal ?

4. Hoe ernstig past u / uw gemeenschap / de Orde Sint-Benedictus' principe toe dat niets mag gesteld worden boven het Werk Gods ?

5. Is liturgie voor u een viering ? Of is het een last, een taak, een bron van spanning, een plaats van conflict, iets dat veeleer energie vraagt dan geeft ?

Exordium
Unit 9 : Liturgie
Gewetensonderzoek

Liturgie is in een community vaak oorzaak van conflict of tegenspraak. Misschien is het zinvol onze persoonlijke bijdrage aan de communautaire lofprijzing te onderzoeken alvorens de kwaliteit te beoordelen van wat de gemeenschap doet.

* Aangezien de meeste liturgische veranderingen van de twintigste eeuw bedoeld zijn om *actieve participatie* te bevorderen, kunnen we onszelf afvragen : **Hoeveel inspanning investeer ik in de deelname aan de liturgie ?**

- a) Voorbereiding
 - 1° Fysisch (rustig en niet gejaagd) : **Veel / Weinig ?**
 - 2° Organisatorisch (voorbereid qua boeken/muziek) : **Veel / Weinig ?**
 - 3° Mentaal (aandachtig, vertrouwd met de lezingen) : **Veel / Weinig ?**
 - 4° Spiritueel (ingekeerd, klaar voor gebed) : **Veel / Weinig ?**
- b) Aanwezigheid : **Veel / Weinig ?**
- c) Volop meeziend : **Veel / Weinig ?**
- d) Aandachtig voor de kwaliteit van de zang : **Veel / Weinig ?**
- e) Aandachtig voor de houding en de verschillende handelingen die ik verricht: **Veel / Weinig ?**
- f) Actief en aandachtig luisterend naar lezingen, homilieën : **Veel / Weinig ?**
- g) Bereid deel te hebben aan de verschillende taken (voorgaan, dienen, lezen, zingen, een instrument bespelen...) : **Veel / Weinig ?**
- h) Zorg dragend voor de uitvoering van de taken (voorbereiding, aandacht) : **Veel / Weinig ?**
- i) Vertrouwd met de rubrieken die mij aanbelangen : **Veel / Weinig ?**
- j) Mij bewust van mijn bijdrage tot het biddend klimaat en de inkeer van de hele verzamelde gemeenschap : **Veel / Weinig ?**

Exordium
Unit 9 : Liturgie
Verdere lectuur

Primaire bronnen

1. BERNARD OF CLAIRVAUX, *Prologue to the Cistercian Antiphonary*, SBOp 3, 515-516. Translated in *Treatises 1* (CFS 1; Cistercian Publications, Spencer, 1970), pp. 153-162.
2. BERNARD OF CLAIRVAUX, *Office of St Victor*, SBOp 3, 501-508. Translated in *Treatises 1* (CFS 1; Cistercian Publications, Spencer, 1970), pp. 165-179.
3. BERNARD OF CLAIRVAUX, Ep 398; SBOp 377-379. Translated in *Treatises 1* (CFS 1; Cistercian Publications, Spencer, 1970), pp. 180-182.
4. *Explanatio super hymnos quibus utitur Ordo Cisterciensis*, edited by John Michael Beers (Henry Bradshaw Society, Vol. CII, 1982).
5. GUY OF CHERLIEU, *Cantum quem Cisterciensis ordinis*, PL 182, col. 1121-1132.
6. ISAAC OF STELLA "On the Canon of the Mass," *Liturgy OCSO* 11.3 (October 1977), pp. 21-75.

Secundaire bronnen

7. Etienne Soeur, "Psallite Sapienter, Psalm 46:8," *Liturgy OCSO* 11.1 (January 1977), pp. 67-81.
8. LACKNER Bede K., "The Liturgy of Early Cîteaux," in *Studies in Medieval Cistercian History presented to Jeremiah F. O'Sullivan* (CSS 13; Cistercian Publications, Spencer, 1971) pp. 1-34.
9. WADDELL Chrysogonus, "Peter Abelard's *Letter 10* and Cistercian Liturgical Reform," in John R. Sommerfeldt [ed.], *Studies in Medieval Cistercian History II* (CSS 24; Cistercian Publications, Kalamazoo, 1976) pp. 75-86.
10. WADDELL Chrysogonus, *The Twelfth-Century Cistercian Hymnal: Introduction and Commentary* (CLS 1; Gethsemani Abbey, Trappist, 1984), especially pp. 3-22, 71-105. For a summary see André Louf, "The Twelfth century Cistercian Hymnal," *COCR* 47 (1985), pp. 255-257.
11. WADDELL Chrysogonus, "The pre-Cistercian Background of Cîteaux and the Cistercian Liturgy," in E. Rozanne Elder [ed.], *Goad and Nail: Studies in Medieval Cistercian History, X* (CSS 84; Cistercian Publications, Kalamazoo, 1985) pp. 109-132.
12. WADDELL Chrysogonus, "The Place and Meaning of the Work of God in Twelfth-Century Cistercian Life," *CSQ* 23 (1988), pp. 25-44.

Zang

13. BOCART Abbé L., "Sur une phase de la musique religieuse au temps de saint Bernard," in *Saint Bernard et son temps, II*, (L'Académie des sciences, arts et belles-lettres de Dijon, 1929), pp. 41-53.
14. GRIESSER Bruno, "The Breviar of Saint Stephen: Readings and Pericopes, Part I," *Liturgy OCSO* 8.2 (July 1974), pp. 37-43.
15. HERBERT Rembert, "Gregorian Chant in Context," *Monastic Studies* 19 (1991), pp. 119-141
16. MAROSSZÉKI Solutor, "Les origines du chant cistercien," *ASOC* 8 (1952), pp. vii -137.
17. STAPERT Calvin, "Gregorian Chant and the Power of Emptiness," in George C. Berthold [ed.] *Faith seeking Understanding: Learning and the Catholic Tradition* (Saint Anselm College Press, Manchester, 1991), pp. 107-115.
18. TOMATIS Alfred, "Chant" [text of an interview by Timothy Watson], (Soundscape Productions, Toronto, 1978.)
19. VERSOLI Cristiano, "La revisione musicale bernardina e il Graduale Cisterciense," *ASOC* 47 (1991) pp. 3-142; 48 (1992), pp. 3-104; 49 (1993), pp. 147-256.
20. WADDELL Chrysogonus, "A Plea for the *Institutio Sancti Bernardi quomodo cantare et psallere debeamus*," in M. Basil Pennington [ed.], *Saint Bernard of Clairvaux: Studies Commemorating the Eighth Centenary of his Canonization* (CSS 28; Cistercian Publications, Kalamazoo, 1977), pp. 180-208.
21. WADDELL Chrysogonus, "Chant cistercien et liturgie," in *Bernard de Clairvaux: histoire, mentalités, spiritualité* (SChr 380; Cerf, Paris, 1992), pp. 287-306.
22. WADDELL Chrysogonus, "The Clairvaux Saint Bernard Office: Ikon of a Saint," in John R. Sommerfeldt [ed.], *Bernardus Magister: Papers Presented at the Nonacentenary Celebration of the Birth of Saint Bernard of Clairvaux, Kalamazoo, Michigan*, (CSS 135; Cistercian Publications, Kalamazoo, 1992), pp. 381-427.
23. WADDELL Chrysogonus, "The Origin and Early Evolution of the Cistercian Antiphony: Reflections on Two Cistercian Chant Reforms," in M. Basil Pennington [ed.], *The Cistercian Spirit: A Symposium: In Memory of Thomas Merton* (CSS 3; Cistercian Publications, Spencer, 1970), pp. 190-223.